

זהר עמר

לזיהוי הארגמן על פי רס"ג והרמב"ם*

ה"אַרְגָּמָן" נזכר 38 פעמים במקרא, והוא מופיע ביחד עם אריגים אחרים כגון "שש" (משלי לא כב), "בוץ" (אסתר א ו, ח טו; יחזקאל כז טז; דה"ב כ יג) ו"קמח" (יחזקאל כז טז). ברוב המקרים הוא מופיע כחוט או אריג צבוע עם פריטים צבעוניים יקרים אחרים; "תכלת" ו"תולעת השני". צבעים אלה מופיעים כתשלים באריגים פריטים שונים הקשורים למשכן וכליו: ליריעות, לפרוכת, למסך (וילון) שער החצוי לאפור, לחושן, שולי מעיל האפור, ובגדי השרד של הכהנים.

במקרא גם מופיעה צורה לשונית של ארגמן בשם 'אַרְגָּוֹן' (דה"ב ב ו), כנראה בהשפעה ארמית, כפי שמופיע בספר דניאל בשם "אַרְגָּנָא" (דניאל ה ז, טז, כט). גם בתרגומים הארמיים לתנ"ך (אונקלוס, ת"י, פשיטתא) מוזוהה הארגמן בשם 'ארגווא', והוא מופיעה לעיתים גם בלשון חז"ל ברכים בשם "ארגוונות"¹ "ארגוונים"², או "לבושין דארגוון"³.

כמגילת אסתר המשקפת את התקופה הפרסית נזכר הארגמן רק כאחד מפריטי לבוש המלכות (אסתר ח טו). ואולם בתרגום הארמי המאוחר יותר, המתרגם מוכיח בהקשר עם "לבוש מלכות" או "הלבוש" (של המלך) רק את הארגווא. נראה שעמדו לפניו סממני השלטון של הקיסרים הרומים, שלבשו את בגדי הפורפורה כפי שעולה גם מהמדרש הבא: "ומדכי. רבי פנחס אמר: מדכי מלך על ישראלי

* עיבוד של פרק מחמיקי: הארגמן: פורפורה וארגוואן במקורות ישראל ובמדרשים בענייני תהלות.
1 איכה דבה (וילנא) ג, 1.
2 פסיקתא רבתי (מחברות איש שלום) פסיקא לג.
3 בבלי, תמיד לב ע"א.
4 התרגום לאסתר ו ח"ב.

שנאמר ומרדכי יצא מלפני המלך וגו' (אסתר ח טו), מה מלך לובש פורפוריין, אף מרדכי כן.⁵ הכוונה היא לזיהוי הארגמן עם התרגום היווני עם ה- purple, שמו של חלזון הארגמן (Murex), שממנו הפיקו בתקופת חז"ל את צבע הארגמן המלכותי.

נראה אפוא, שבתקופת חז"ל שימשו בעת ובעונה אחת כמה שמות נרדפים; השם העברי - ארגמן, השם היווני פורפורה והשם הארמי ארגון, וחיוק להנחה זו ניתן ללמוד גם מהמדרש; מסופר שהקב"ה כמעמד הר סיני שלח אלפי מלאכים לכל אחד מבני ישראל שהולבשו בכבד "פורפוריא" (ובמקבילות: פורפיריא, פורפורות).⁶ ואולם במקבילה אחרת נזכרים מלבישים אלה בשם "ארגוניים".⁷

מַאֲרָגָן לְאַרְגָּמָן

מהשם הארמי ארגון נגזר ללא ספק השם העברי ארגיזאן (ܐܪܓܝܙܢ), כפי שמופיע בתרגום (תפסיר) רב סעדיה לתורה (882 - 942), וכן בשאר התרגומים שהושפעו ממנו, כולל תרגום הפוליגלוטה והתרגום הפרסי. יש לכך משמעות הלכתית בהכנת הרמב"ם שספק שהארגמן הוא "הצמר הצבוע אדום"⁸ הנקרא בערבית בשם ארגיזאן.⁹ השאלה היא האם כימי הביניים מדובר בפירוש בעל משמעות זהה לזו שבתקופת התלמוד. התשובה טמונה בכדיקת הספרות הערבית, בעיקר המילונאית, שמבארת את משמעות השם ארגיזאן.

5 ילקוט שמעוני לאסתר, רמז תתנ"ט, ת. ראו פיקי ד"ר אליעזר מט: "אמר לו הפן קום לבוש פורפוריין של מלך", וכן תרגום שני לאסתר ג'.
6 תנחומא, שילה, ג': במזכר רבה טו כד; ילקוט שמעוני לתהילים, רמז תתנ"ט, למשל, רמז תתקל"ה.
7 פסיקתא רבתי (מדרגות איש שלום) פסוקא ל"ג.
8 הלכות כלי המקדש ת. ג'.
9 ראו ר' אברהם בן רבביים לשמות מה ד: 'ארגמן - צמר צבוע מראה אדום שנודע בלשון הערב ארגיזאן', וכן כותב מרדכי קורקוס להלכות כלי המקדש ת. ג': 'ודעת רבנו שהוא מין צבע נקרא ארגמן ובלשון נקרא ארגיזאן'.

דומה, שבעניין זה יש להעניק בחחילה משקל רב למילונים הדרו-לשוניים - בסורית ערבית שנכתבו בתקופתו של רס"ג, והמהווים פעמים רבות את החוליה המקשר בין הפרשנות שנכתבה בתקופות הקלאסיות ובין זו שנכתבה בימי הביניים. כהלול תרגם את המונח 'ארגונא' בשם 'פרפיר' (فرّفر), כלומר צבע ארגמן, מיל הנגזרת משם חילזון הפורפורה המכונה בערבית בשם "פורפורה". בתיאורו הוא ג' מאפשר להתחקות אחר השלבים בהיעלמותו ההדרגתית של צבע זה כמזרח התיכון בעיקר באזור עירק. כימי גריגוריוס תיאולוגוס (מאה רביעית) הוא היה שכית וניתן היה לראותו לפחות עד ימי שלטונו של הח'ליף אלמאמון (813 - 833). אולם כימי בר סרושוי (שנת 900 לערך) הוא כבר לא היה מצוי באזור זה.¹⁰

כלשון סורי אחר, בפרק שנוסק כחומרים שונים שצובעים בהם ושאוורגים מהם בגדים, תרגם מונח זה כמילים: "אלפרפיר ואלמלון".¹¹ דהיינו הארגמן (מהארגמן) והצבוע. כלומר, מדובר בשם ספציפי לצבע מחילזון הארגמן וגם שם כללי לאריג הצבוע בצבע של ארגמן.¹²

המונח ארגיזאן (ܐܪܓܝܙܢ) צבע אדום היה מוכר בלשון הערבית הקדומה, למרות שמדובר כמילה משוערבת אותה הכירו מהפרסית בשם "ארגיזאן" (ܐܪܓܝܙܢ). לצורך ביאור נוסף להוראת המילה ארגיזאן נפנה לספרות הערבית הקלאסית.¹³ מדובר במילונים החשובים והמפורסמים ביותר בספרות הערבית כימי הביניים, והם ללא ספק משקפים נאמנה את הפירושים וההוראות של המילים בערבית, ונפתח במקורות הקדומים שבהם. אלברדוני (973 - 1048) כתב:

10-282. R. Duval, Lexicon Syriacum auctore Hassano Bar Bahlule, Paris 1881-1901, pp. 282-282.
11 תורת לר"ר ארי מלמי על סיוע כרטיס מס' 28.
12 P. de Lagarde, Praetermissorium - Libri duo, Gottungae 1879, p. 37.
13 M. Sokoloff, A Syriac K. Brockelmann, Lexicon Syriacum, Hildesheim 1966, p. 46; and update of C. lexicon : a translation from the Latin : correction, expansion, and update of C. Brockelmann's Lexicon Syriacum, Piscataway 2009, p. 95.
13 תורת לר"ר ירון סרי על סיוע באיור מקורות אלה.

לידהי הארגמן על פי רס"ג הרמב"ם

את המונח הפרסי-ערבי "ארגואן" עם חלונות הארגמנים, היא עולה בקנה אחד עם המסורת הארמית-סורית (ארגוא).

זומה שבתקופתו של אלבריוני כבר הייתה הפרדה ברורה בין "ארגואן" מחלון ובין "ארגואן" כשם כללי לצבע אדום או לצמח מסויים. אשר לעץ הארגואן יש חוקרים המזהים אותו כימיני בשם כליל החורש (*Cercis siliquastrum*).¹⁸ עץ נשיר חורף שתפוצתו במזרח הים התיכון ובחלק קטן מהאזור האירנו-טורני. באיב הוא פורח בתפוחת פורנית מרהיבה בצבע לילך, ורוד-עז. הפרחים צומחים באשכולות על הענפים הצעירים והגזעים הבוגרים, תכונה שאולי רמזה למוצאו הטורפי. המקורות הערבים אינם מציינים מפורשות שמפיקים מצמח זה צבע, אלא רק שתפרחתו אדומה, ומכאן שמו. אמנם בפרס נהגו הנשים לשרוף את הפרחים והשתמשו באפר האדום לצביעת הגבות והשיער,¹⁹ אולם אי אפשר להגדיר אותו כסממן צביעה מובהק וחשוב. הארגואן נזכר כימי הביניים כצמח הגדל בפרס, בעיקר באצפהאן, ואחרים מציינים שהוא גדל בהרי קורדובה שכספרד.²⁰ אך אפשר בהחלט שמדובר בשני עצים שונים הנושאים את אותו השם. מכל מקום לכאורה ניתן לזהות את גוון הארגואן על פי התפרחת של עץ כליל החורש, אם נניח שזהותו היא אכן מוחלטת.

נחזור למילונאות הערבית, אלג'והרי (מת ב-1002) מביא לדבריו במילונו רק מילים 'אמתיות', ואינו כולל מילים מוזרות או בלתי ידועות: "אלארגואן - צבע אדום חזק באדמימות... אומרים: קרוב לגוון הבהרמאן. וגם יש אומרים - אלארגואן (מילה) משוערבת, בפרסית ארעואן והוא עץ לו פרח אדום יפה הכי טוב שיש. וכל צבע (אדום) מושווה לזה הארגואן".²¹ למעשה, במילונים המאוחרים כבר לא מופיע זכר לווראת הארגואן כצבע המופק מהחלזון, אלא רק במשמעות של צבע אדום או

18 מאיירנהי וסבחי, ססי, 236, עמ' 488 - 493, Cairo.
19 א' רמני, הדדאים נטרו רית, חימה 1980, עמ' 37.
20 אבן אלביטאר, אלגנאמא למפרדאת אלגוריה ואלעיריה, א. קהיר 1874, עמ' 21.
21 אבן נצר, אסמאעיל אלג'והרי, אלצחאת, ג. בידות 1999, עמ' 308.

ארגואן הוא שם משוערב מפרסית. עץ הנושא פרחים אדומים ויש הקוראים לו גם בשם 'דאדירואן' ונכוסח אחר 'דארוואן', מדובר בעץ שאינו גבוה, עמוס פרחים בגוון 'פרפריה' יפים למראה שאינם נושאים פירות, אך העץ מתרבה באמצעות זרעים. הארגואן היה הצבע של בגדי הקיסריים הרומאים ולאחרים היה אסור להשתמש בצבע זה. והבלשנים משתמשים במילה ארגואן לציון צבע אדום עמוק. ויש אומרים שעץ ה'דאדיר' הוא הדומה לו ביותר, ואצלנו הוא יותר מוכר מאשר עץ ה'דאדיר'.¹⁵

זומה, שבטקסט של אלבריוני ישנו שילוב של כמה מקורות מידע שונים המופיעים בערבוביה.

הראשון שמדובר בשם של עץ בעל פריחה ארגמנית, השני שמדובר בצבע שהיה מקובל כימי הרומאים וכאן הכוונה היא ללא ספק לחלזון הארגמן, והשלישי שזה כינוי כללי לצבע אדום כהה. בחיבור אחר הוא חוזר על דבריו ומגדיר את גוון העץ הארגואן כ"נוטה לצבע היין". הוא גם מוסיף נתונים לגבי מסורת היהודי הקדומה פורפור-ארגואן:

והארגואן הוא מלבושם של קיסרי אלרום¹⁶ ובחלוף הזמן לבושו נאסר על המון העם. וסופר שהוא [=ארגואן] דם של חלזון שהכירוהו אנשי העיר צור מחוטמו של כלב, כאילו שאכל את אותו החלזון בחוף [הים] ונצבע פיז בדמו.¹⁷

מדובר בסיפור מיתולוגי יווני מפורסם המייחס את גילוי צבע הארגמן לכלבו של מלךארת, פטרונה של העיר צור, מרכז ייצור הארגמן המעולה ביותר בתקופה הרומית, אגדה שאף הונצחה במטבעות העיר. זאת הערות הברורה ביותר הקושרת

14 מדובר כשישביש וציל: ארגואן, על פי המקילה המוכחת על ידי חמזה אלצחאהי (מאת עשירי), המצוטט אצל מאיירנהי וסבחי לחיבור של אלצ'אפי, ססי, 236, עמ' 492.
15 H.M.Said, al-Biruni's Book on Pharmacy and Materia Medica, Karachi 1973, p. 21.
16 כינוי כללי שמתחיל לפי ההקשר ליוונים, לרומים וגם לביזנטים.
17 אלבריוני, המאב אלגנאמאר פי מעשה אלג'והרי, בידות 1936, עמ' 37 - 38.

בגד אדום.²² אבן מנטיר (מת ב- 1311) במילוני המפורסם חוזר על ההגדרות של קודמיו: "אלארגיואן אשר הוא האדום המוחלט (אלאחמור מטלקא)... החוק באדמימותו, ולא נקרא זולתו אדום כשם- ארגיואן... שם משוערב במקורו ארגיואן כפרסית... והוא עץ שלו פרח אדום יפה הכי טוב שיש... והוא הצבע האדום...".²³ כעין זה כתב בחיבורו אחר בקצרה: "אלארגיואן - האדום (אלחמרה). ואלארגיואן - הבגדים האדומים. ואלארגיואן - צבע אדום חזק באדמימותו, ולא נקרא זולתו בשם אדום - ארגיואן".²⁴ אלפירוזאבאדי (מת ב- 1414) ביאר במילוניו הקאמוס: ארגיואן - אדום (אחמר) וגם בגדים אדומים וגם צבע אדום וגם אדמומיות (חמרה)... ארגיואני - אדום עז / כהה (קאני).²⁵

הרופא הסורי דאוד אלאנטאכי (מת ב- 1599) חוזר על דברי קודמיו, ומוסיף שמזויפים את צבע הארגיואן עם צבע ה"בסק":

"ארגיואן - שם משוערב, במקור נכתב עם עיין [כלומר ارجوان], פירושו בערבית כל דבר אדום. ובפרסית הוא שם ספציפי לצמח שעצתו רכה, בעל עלה חלק, צבעו אדום עז, חריף, מווייפים אותו על ידי "בסק" וההבדל בין השניים הוא בחשיבות ובהיית הצבע".²⁶

כרוב המקורות הערבים הוא מפרש שהשם ארגיואן הוא שם כללי לצבע אדום מכל מקור שהוא, ושם ספציפי למין עץ בשם זה. אמנם לא ברור לגמרי מהטקסט האם מעץ הארגיואן מפיקים צבע או שהוא רק משמש מודל לחיקוי, אבל ברור שתחליפו - ה"בסק" - ידוע. הכוונה לצבע המופק מעץ הקסאלפיניה

צביעה פשוטה וקצרה. כלומר ניתן להגדיר את צבע הארגיואן במדויק כאמצעות הזיוף שלו, כמו שמנסים לקבוע את גוון החכלת על פי החיקוי של יקלא אילין.²⁸

22 אבן סידה, אלחמזה ואלחסי אלעטיס, ז. בירות 2000, עמ' 546.
 23 אבן מנטיר, לסאן אלעריב, ד. בירות 1906, עמ' 311 - 312.
 24 אבן מנטיר, לסאן אלסאן, ד. בירות 1993, עמ' 484.
 25 מניד אלדין אלפירוזאבאדי, קאמוס אלמחסי, בירות 1999, עמ' 1158.
 26 דאוד אלאנטאכי, תזכיר אוילי אלאלכאב ואלג'אמל ללעניב אלענאב, בירות (לא עין שנה), עמ' 41.
 27 ז. עמר, מוצרי מותן ותעשייה מהצומח בארץ-ישראל בימי הביניים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 51.
 28 ראו תרב שבתי אברהם הבית ופטרס. קובץ שפתי כהן, נבעת הש"ס, עמ' 138 - 144.

הארגיואן בתעודות הנגיזה

הארגיואן אינו נזכר כמעט בספרי הצמחים והרפואה בימי הביניים כמין שממן שכיח כחיי היום-יום, אלא בעיקר כמונח לאפיון כללי של צבע מגווני האדום, ומיוחד לבגדים בגוון זה. בתעודות מסחר שנמצאו בנגיזה הקהירית והמתוארכים ברובן לאמצע המאה האחת עשרה, נזכרים בגדי ארגוואן בין המוצרים שיוצאו מצרים לצפון אפריקה.²⁹ במכתב אחד ביקש דניאל בן עזריה, גאון ארץ-ישראל, מנציגו שישב בפסטאט לברר את מחירו של הארגיואן.³⁰ במסמך אחר נזכרת עסקה של מכירת ארגיואן לאחד האמירים, ממפקדי הצבא הפאטמי.³¹ מסתבר שבמצרים היו יחודים שהתמחו בצביעת ארגיואן, והחוקר גויטיין סבור היה שמדובר בצבע שהופק מחלזונות הארגמונים, ששימש לעיטור כמו באופנה המקובלת בתקופה הרומית.³² הוא אף הביא ראיה לטענתו מתעודה המזכירה ציירי חלזונות יהודים הוללים מאלכסנדריה שישבו לשתות במסבאה בעכו בתקופה הצלבנית.³³ אולם למעשה בתעודה מוזכרים ציירים של "מחאריץ", בערבית כינוי כללי לרכיכות (גם חלזונות וצדפות) ששימשו קרוב לודאי למאכל, וכלל מקרה אין שום רמז למשהו הקשור להפקת צבע הפורפורה.³⁴ כפי שכבר הראנו, תעשיית הפורפורה פסקה כחופי ארץ-ישראל במהלך התקופה הערבית הקדומה, וקיומה במאה השתים-עשרה אינו סביר כלל.

נראה אפוא לסכם, שכספרות הערבית של ימי הביניים המונח ארגיואן היה בעל שתי הוראות עיקריות המתייחסות לצבע אדום, במשמעות ספציפית וכללית. אולם כבר במאות האחת-עשרה - שתיים עשרה אבדה המשמעות החיה של זיווי הארגיואן

S.D. Goitein, A Mediterranean Society, Berkeley, Los Angeles & London 1967-1988, 29 I, p. 202.
 29 מ. גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הנאונים, ג. הל אביב-ירושלים 1997, הערה 324, עמ' 329.
 30 מ. גיל, ארץ-ישראל בתקופת המוסלמים הראשונה, א-ג, הל אביב חש"ג, הערה 356, עמ' 658.
 31 גיל, במלכות, הערה 502, עמ' 675.
 32 גויטיין, חברה, ד. עמ' 171 - 172.
 33 גויטיין, חברה, ד. עמ' 404, הערה 164.
 34 גויטיין, היישוב, עמ' 304, בעקבותיו גיל, ארץ-ישראל, ג. עמ' 514, הערה 37. זה גם מסביר מדוע מחיר הארגיואן היה הנמוך וזל מאוד, ראו גויטיין, חברה, א, עמ' 339 - 340, ולא כפי שהיה הסביר שם.

כשם צבע המופק מן החי או הצומח, והוא היה כינוי כללי לצבע אדום בגוון מוגדר כבורדו.

שיטת הרמב"ם: צביעה בכנימת הלכה
 הרמב"ם בפירושו למשנה זיהה את האוגמן עם ה"לכה"³⁵ אולם בטרם נדון בהרחבה בשיטתו, נציין שזיהוי ה"לכה" עם מין כנימה שמופק ממנה צבע אדום הוא ודאי. זאת הודות לריבוי המקורות המתעדים את השימוש בכנימה זו, לאורך כל התקופות ההיסטוריות, ובליקך משום שמסורת הצביעה מכנימה זו השתמרה עד לעת החדשה.

קיימים מינים אחדים של כנימות לכה, אך רק אצל חלקם קיים צבע בכמות איכותית או כדאיות כלכלית מבחינת איסופם.³⁶ המין המפורסם ביותר שהיווה את המקור העיקרי להפקת חומר הלכה בעבר היה כנימת הלכה (*Laccifer lacca*). מדובר בחרק קטן (אורכן של הנקבות הבוגרות כ-5 מ"מ), טפיל, הגדל באזור הודו, פקיסטאן, תאילנד, סין ובורמה על גבי ענפי עצים מסוימים המשמשים להם כפונקאיים, כגון: פיקוס קודש (*Ficus religiosa*) ושיזף תרבותי (*Ziziphus jujuba*). מקור השם *laksha* (או *laksha*) הוא בסנסקריט, ופירושו: מאה אלף, דהיינו ששמו מרמז על הכמות העצומה של החולים הזעירים הבוקעים מן הביצים או מכמות הכנימות על העצים.³⁷ מקור חומר הלכה מהפרשה שיוצאת מגוף הכנימות. הכנימות ממצות את מוהל העץ הפונקאי וחומר זה עובר בגופם תהליך ביוכימי ומופרש כשרף מבלוטה מיוחדת. החומר המופרש מכל כנימה, מתאחד עם ההפרשות של שאר הכנימות השכנות במושבה עד כדי יצירת קרום רציף וכהה בצבע אדום-חום המהווה בעבורם שכבת מגן. כיסוי השרף על הענפים נראה

35 משנה כלאים ט, א.
 36 מקייה נדחבה על הלכה הבאחי בספר, בעקבות חלפת השני הארץ-ישראלית, ירושלים תשס"ו, עמ' 89-95;
 D. Cardon, Natural Dyes: Sources, Tradition and Science, London 2007, pp. 656-666.
 כאן נביא תבנית מדוברת, ומידע מעוררן נוסף.
 37 R.A. Donkin, W. F. Leggett, Ancient and Medieval Dyes, Brooklyn 1944, pp. 89-90;
 "The Insect Dyes of Western and West Central Asia", Anthropros, 72 (1977), p. 864.

מגובשש, בדמות כיפות קטנות (בחתך פנימי הוא בצורת גוף החרק), ועם הזמן הוא מתאחד, מתעבה ומגיע לכדי עובי של 1 ס"מ.

החומר המתגבש על גבי גבעולי העצים (*stick-lac*), נאסף בדרך כלל בשני מחזורים: חודשים יוני-יולי, ואוקטובר-נובמבר (תלוי בן של הכנימה). התזמון האופטימלי עבור השימוש בלכה לצביעה הוא מעט לפני שהחולים מגיחים מהביצים ובטרם הנקבות מתות וגופן מצטמק. הענפים המכוסים בלכה נחתכים ומונחים לייבוש, ומהם מקבלים לכה גולמית (*crude-lac*). בתהליך של המסה בסודה, השקעה באלום וייבוש באידוי ניתן לקבל צבע לכה באיכות גבוהה. מוצר אחר הוא השלאק (*Shellac*) – "קליפות לכה". לצורך הפקתו שוכרים את שרף הלכה לגרגרים קטנים ומעבירים אותם במכונה מיוחדת עם גלילים שמוחצים אותם. לאחר שטיפה ותהליך הפקה נוסף מתקבלים שבבים דקים בצבע זהוב. שיעור חומר הצבע המתקבל מחומר הגלם הוא 2%-10%.

הלכה במקורות הקדומים

השם 'לכא' כחומר אדום נזכר כנראה לראשונה במקורות היהודים בתלמוד הבבלי.³⁸ מקור השם הוא מסנסקריט, משם עבר לפרסית ונקרא 'לכ' (لک) ומשם הגיע לערבית.³⁹ עם כיבושי האסלאם התרחב השימוש בלכה, יחד עם עוד סממני מרפא ותעשייה חדשים, והתפשט מהודו לאזור המזרח התיכון – ומשם לאירופה. מפנה זה הוא חלק מתהליך כולל שיצרו כיבושי האסלאם: היווצרות מוקדי מסחר חדשים והפצת גידולים חקלאיים ומוצרים שונים שמקורם מדרום מזרח אסיה בעיקר.⁴⁰ במויחד ראוי לציין התיעוד העשיר מן הגניזה הקהירית המעיד על מסחר ער בלכה

38 בבלי, חגיג' כח ע"א; פסחים מב ע"ב, נזכר בגרסא בשם "לכא" ובבב"י בשם "לכא". ראה גם הרשב"א, עמ' רנה, והמבוא בספרו תן שניה; רבי בנימין מוסקא, בתוספות לתורה, ערך לכא.
 39 אבי אלח'י אלשכילי, עמדה אלמדיכ פי מערפה אלנבא, א, ביהוה 1995, עמ' 344.
 40 Z. Amar, E. Lev and Y. Serr, "Ibn Rushd on Galen and the New Drugs Spread by the Arabs", Journal Asiatique, 297 (2009), p. 91.

בארץ-ישראל, מצרים וארצות אחרות מאוד אגן הים התיכון.⁴¹ ניתן לומר כי השימוש בצבע אדום המופק מלכה בתקופה הערבית היה כנראה גדול לאין ערוך מן השימוש בצבע האדום המופק מכנימות השני ומן הארגמן (פורפורה) בתקופה הביזנטית.⁴² יתרון של כנימות הלכה הוא בכך שהן חיות במושבות על גבי הענפים וניתן להשיג חומר רב יחסית בהשוואה לחומר המתקבל מבלוטות האורגנונים או מכנימות האלון שצריך ללקט אותן אחת אחת. נראה שמחירה הוזל של הלכה, איכות הצבע הגבוהה שלה והעדף הכראיות להפיק צבע אדום דומה מכנימות כרמלי השני⁴³ ומחילזון הארגמן הביאו כסופו של דבר לידידתן של תעשיות אלה באזור ארץ-ישראל. דומה שאת הינטיבות לכך יש לתלות בשוניים במגמות המסחר ובכראיות הכללית ולא בהכרח במדיניות מכוונת.

כאמור, חומר הלכה נזכר רבות במקורות ימי-הביניים כמוצר צבעה מבוקש,⁴⁴ וכסממן רפואי. כך לדוגמה, הרמב"ם סיווג אותו כתרופה שטבעה חם ויבש בדרגה שניה.⁴⁵ אכן אלכימאי, הרופא האנגלוסי, מביא סיכום של כל סגולותיה הרפואיות של הלכה מפי רופאים שונים מימי-הביניים. חומר הלכה מועיל בין היתר לרפוי צהבת ודלקות כבד וכחומר המסייע להריונה.⁴⁶ על השימוש המעשי בה אנו למדים מתוך איזורה במרשמים רפואיים שנמצאו בגניזה הקהירית.⁴⁷

הלכה נזכרת רבות גם בספרות הפרשנית היהודית של ימי-הביניים, אגב איזורה הלכה בחלמוד. כך למשל, רבי נתן בן יחיאל מרומי פירש: "ודם החיה עושים אותו לצבע לכא סם שמו לכ"א ודם החיה מחזק אותו הגוף".⁴⁸ לפי פירוש אחד הגאונים

41 גייסין, תברה, א, עמ' 107, ה, עמ' 173; גיל ארץ-ישראל, ב, הערה 176, עמ' 301; 3, הערה 508, עמ' 272; גיל מביא למעלה משישים מערות המכירות את הלכה" (ראו "לאב"), ראה גיל, במלכות, ד, במפתח, עמ' 930.

42 R.J.Forbes, *Studies in Ancient Technology*, IV, Leiden 1964, p. 107.

43 אבו אליהו אלכסבלי, א, עמ' 344, נכתב במפרש שהוא שוה ערך לרונה צבע השני (קמח).

44 W.Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Age*, II, Leipzig 1936, p. 624.

45 הרמב"ם, פריץ משה ברפואה, מהדורת ג' מונטרי, כא, 75 (עמ' 258).

46 אגן אלכסבלי, ד, עמ' 110.

47 E. Lev and Z. Amar, *Practical Materia Medica of the Medieval Eastern Mediterranean* 47

According to the Cairo Genizah, Leiden 2008, p. 193.

48 העירי, ערך יניבא. רשי"י לחילין כח ע"א מצייץ שהוא צבע עור אדום.

ה"פקוסנא" הוא בערבית ה"לך".⁴⁹ גם באשכנז נחשב "מלכוש של"ך" יקר-ערך כפי שמופיע בתשובתו של מהר"ם מורנבורג (נפטר בשנת 1293).⁵⁰ עדות למכירת "מקלות-לכה" (stick-lac) – ענפי העצים הפונדקאים עם חומר לכה ששימש לחתימת מסמכים – מביא רבי בנימין מוספיא (1606-1675) בערך 'לכא': "פירוש לשון ישמעאל ורומי מין צבע אדום הגדל כמין שרף דבק במקלות המוכא מארץ המזרח ובשרף הזה חותמים הכתבים".⁵¹

הלכה למוצריה המיוצרת מכנימות נמכרת גם בימינו לצרכים שונים: לבורסקאות, למשחות נעליים, לדיזי, לציפוי נייר, עץ ומתכות מסוימות, לתעשית האלקטרוניקה (מוצרי בידוד חשמליים), לרדק, למוצרי צילום, וכמובן להפקת צבעים.⁵² החומר העיקרי הפעיל בלכה הוא חומצת לכה הדומה מבנהו שלו לחומצה הקרמסית.

השימוש המוגבר בעת החדשה בתחליפים של לכה העשויים מחומרים כימיים וזלים הביא לצמצום ייצוא הלכה מכנימות והשימוש בלכה מחומר טבעי נותר בעיקר בגבולות הודו. לפי דיווחים מאוחרים, מיוצרים בימינו כ-20,000 טון לכה לשנה, ומיוצאים מהודו ותילאנד כמה אלפים בורדים, ורק מעט מכמות זו משמשת לצביעה. אכן מסורת הצביעה בלכה הולכת ומשתכחת וכדור הארץ השתמרה רק אצל כמה מן הצבעים המסורתיים בפורס, ובכמה אזורים בהודו. בשל כך, קמו לאחרונה יוזמות שונות לשימור ותיעוד הצביעה המסורתית של טקסטילים בלכה כטרם תעלם מן העולם.⁵³

49 א"א הרמב"ם, תשובת הגאונים, בולין תרמ"ז, עמ' 22, לפירוש המילים נעבדה וזה לג ע"ב.

50 רבי מאיר בן ברוך, שרי"ף מהר"ם, בורפסס תרנ"ז, תשובת התקפס, דף קמז ע"ב.

51 בתוספת להערות, ערך לכא.

52 ברוחה האחרונים עלו לדין הלכתי סוגיה שנתה הקשורה לכנימות מוצרים שיש בהם שלאף: ציפר פירח, צביעת משקאות תרופים, ממקום תכלית רפואית, ראו בהרחבה, עמר, תולדת השני, עמ' 94 – 95.

53 ראו למשל את ILRI = Indian Lac Research Institute - <http://ilri.ernet.in/plant.htm>

אתר FAO = <http://www.fao.org/docrep/v8879e/v8879e08.htm>

הצבע מכנימת הלכה

לצורך צביעת סיכים ואריגים משתמשים בחומר הגלם, כלומר ב"מקלות לכה" (stick-lac), שמיובאים מהודו. על פי מרשמים קדומים ומחקר שתיעד חברות מסורתיות באזור זה בעת החדשה ניתן לשחזר את תהליך הצביעה. במחקרנו בדקנו בין היתר באופן מעשי מרשמים אלה. חומר הלכה מופרד מהענפים ונכתש לאבקה. לאחר השריה של כמה שעות במים הוא מסונן ומורחה במים. על מנת לקבע את הצבען על הסיב משתמשים בחומרי צריבה (Mordant dyes), כמו מלח האלום. הצבע המתקבל הוא אדום כורודו נוטה לסגול. ניתן להוסיף תמצית של פירות תמר הינרי (*Tamarindus indica*), שמשמש לחיזוק הצבע, ומקנה גוון אדום עמוק יותר (בריכונו גבוה של תמר הינרי מקבלים יותר חום ופחות סגולגל). תמצית זו יכולה לשמש גם חלופה לאלום כחומר צריבה. צביעות חוזרות בכל השיטות מעניקות צבע חזק וכהה יותר. תוספת של גופרת ברזל מאפשרת קבלת גוון סגול כהה. כאמור, שבבי לכה מעובדים משמשים כימינו לצביעת עץ וחומרים אחרים, והיא נעשית על ידי המסת השבכים בכוחל. צביעה זו מעניקה גוון כתום וחום-אדמדם. תמיסה זו, אם אינה עוברת תהליך כימי נוסף אינה מתאימה כלל לצביעת בדים.

פירושי הרמב"ם

הרמב"ם במשנה תורה פסק ש"הארגמן הוא הצמר הצבע אדום".⁵⁴ שיטתו מבוססת על כך שאין במקורות חז"ל התנייה שהארגמן יהיה עשוי (כמו התכלת) מן ה"חילוון", והוא הצבע הנקרא בערבית "ארג'ואן". שיטתו משקפת את הפרשנות הערבית שארגמן הוא "ארג'ואן", כלומר צבע אדום.⁵⁵ במילונאות הערבית מונח זה מתייחס לסממנים שונים שמפיקים מהם צבע אדום ובהם מן הצומח. מתוך כך המיק 'ר' יוהרה רוזאניס: "נראה שאין ההקפדה אלא בצבע שיהיה אדום אך רש"י בפירושו התורה כתב כפרשת תרומה: ארגמן - צמר צבע ממין צבע ששמו ארגמן".⁵⁶ אולם

54 הלכות כלי המקדש ח. יג.
55 ראו ר' אברהם בן רמב"ם לשפות מה ד: "ארגמן - צמר צבע מראה אדום שנודע בלשון הערבי ארג'ואן", והשוו מהר"י קורקוס לחלכות כלי המקדש ח. יג: "ירעת רבנו שהוא מין צבע נקרא ארגמן ובלעז נקרא אנג'וין".
56 משנה למלך, הלכות כלי המקדש ח. יג.

לידהו הארגמן על פי רס"ג והרמב"ם

בחינה של שיטת הרמב"ם מראה לכאורה שאף הוא סבר שמדובר במין צבע אדום ספציפי ולא כללי. הרמב"ם כנראה סבר שהארגמן (=הארגמן) צריך להיות מן החי.⁵⁷ ולכן כנראה, קבע בפירושו למשנה שהוא הצבע האדום המופק מכנימת הלכה: "ארגמן - ארגואן והוא הצמר הצבעו בלך".⁵⁸ בעקבותיו הלכו גם רד"ק,⁵⁹ רבנו עובדיה מברטנורא,⁶⁰ הרב שלמה דוראן,⁶¹ והרב יוסף קורקוס.⁶² הרמב"ם במקום אחר בפירושו למשנה, כתב על המונח "זמא (נ"א זמון) של צבעין": "משרת מורסן וסוכין משתמשים בו צבעי 'אללך' (=הלכה)".⁶³ פירוש זה הוא שאב למעשה מהתלמוד: "מאי דחורי דצבעי בהו לכה".⁶⁴

על רקע זהווי הארגמן עם הלכה מובנים דבריו של הרמב"ם בעניין זהווי תולעת השני, שצריכה להיות מכנימת האלון (*Kermes*): "והצבע אדום, יש שצובעין אותו כפואה, ויש שצובעין אותו בלכא ויש שצובעין אותו בתולעת".⁶⁵ לפי זה עולה שצמח הפואה (*Rubia tinctorum*) נפסל משום שגם תולעת השני צריכה להיות מן החי.⁶⁶ ולכא' נפסל לשמש כצבע השני משום שהוא "ארגמן". כלומר לפי הרמב"ם, ה"ארגמן" הוא צבע אדום המופק מן החי בגוון שונה מ"תולעת השני".⁶⁷

57 כנראה על פי הירושלמי, בלאים ט. א. לב ע"א.

58 משנה בלאים ט. א.

59 רד"ק לה"ב ב. י: ספר השרשים, שרש ארגמן.

60 רבנו עובדיה מברטנורא למשנה, בלאים ט. א.

61 שו"ת השב"ץ, ד (תום המשלש), סור א, סימן ח.

62 מהר"י קורקוס להלכות כלי המקדש ח. יג.

63 הרמב"ם למשנה בספחים ג. א, הור"י קאפח תרנ"ט שם ארגמן.

64 בבלי, פסחים מב ע"א. כן מובא בפירוש הגאונים, ליון, אוצר, ג. עמ' 48. השו"ת תחום הירושלמי, מהדורת ה' ש"י, ערך זום, עמ' 158-159: "הוא משנת המורסן שובכילום, והיא נקראת לעמלך שבעמלום בה גבדים וחוטים צבעים, ויש שמשארים את אותם המים עד שיחמיצו וצובעי הלכה משתמשים בהם".

65 הלכות מדי ארומה ג. ב.

66 ראו ברחבה, עמר תולעת השני, עמ' 15-20.

67 השו"ת רד"ק, ספר השרשים, שרש ארגמן: אכן עוצא לשמות בה ד. אם תולעת השני היא בגוון כתום, איך הארגמן הוא בגוון יתיר אדום, כדברי הרמב"ם למפרקי ד. יג.

הקושי לשיטת הרמב"ם הוא שה"ארגזאן" לא זוהה במקורות הערבים עם הלכה.⁶⁸ יתרה מזאת, בתעודות מסחר שנמצאו בגניזה הקהידית נזכרו שניהם; 'לכ' ו'ארגזאן' ככפיפה אחת,⁶⁹ ומכאן שמדובר לכאורה בשני מוצרים שונים. ר' שם טוב בן יצחק מטרטושה (מאה שלוש עשרה), חש כנראה בקושי זה והביא את שתי הדעות המקובלות בתקופתו לפירוש המילה ארגזאן (= ביאור המילה) ארגזאן ואמרו שהוא הצמר הנצבע בלאקא.⁷⁰ ההסבר הפשוט הוא שהארגזאן היה כרגיל שם כללי לגוון מסויים של אדום שיכול היה להתקבל מסמנים שונים. כלומר לא כל צבע הצבע באדום הוא ארגזאן, והלכה היא דוגמה ספציפית לגוון זה. נראה הרמב"ם זיהה את הארגזאן עם הלכה כיוון שבתקופתו כבר לא היה מצוי הארגזאן שמקורו בחילזון, והוא מכיבא חלופה של צבע הלכה האדום שהיה שכיח מאוד בימיו.

כפי שהערכנו, צבע הלכה נכלל בין הצבעים האדומים שמקורו מן הקי, והיה המתאים ביותר לשמש כחלופה לצבע ארגזאן מן ה"פורפורה". על רקע זה, יש להעיר שיתכן מאוד שצבע ה"ארגזאן" הנוכח בדיון ההלכתי בחיבורו של רבי משה מטראני, רבה של צפת במאה השש-עשרה, הוא למעשה צבע הלכה: "והשליט על הארץ הכריז לכל יקנה שום אדם אותו צבע חוץ לשוק כעבור המוכס שלא יכריחוהו".⁷¹ תמיכה לכך ניתן למצוא בחוק שהוציא המלך אלפונסו העשירי, שליט קסטיליה, בשנת 1267 ובו הוא מגביל את הצביעה בלכה באופן בלעדי לצרכים המלכותיים.⁷² מכאן עולה שמדובר בצבע בעל ערך כלכלי חשוב ומכירתו הייתה תחת פיקוח השלטונות. מהבחינה הזו הוא מזכיר את מעמדו של צבע הפורפורה בתקופה הרומית – ביזנטית.

68 יחד עם זאת מצייני שדיף צבע הארגזאן נעשה באמצעות צבע היבקי (ראו אלמנאכי עמ' 41) המופק מעץ הקפאלפיה (*Caesalpinia sappan*). יש שסברו בטעות שבעץ זה מתוזה הלכה (אבו אלח' אלשלי, א. עמ' 344), כך שהדמיון הוב בניין המופק משני סמנים אלה ומצאם הונרי הביא לזיקה בניהם במקורות ימי הביניים.
69 גיל בלבלות, ה. הערה 785, עמ' 561; הערה 786, עמ' 564.
70 G. Bos, M. Hussein, G. Mensching and F. Savelsberg, Medical Synonym Lists from Medieval Provence: Shem Tov ben Isaac of Tortosa: Sefer ha-Shimmush, Book 29, Leiden - Boston 2011, p. 121.
71 רבי משה ב"ר יוסף מטראני, ש"ת מבי"ט, ג. ירושלים תש"ן, סימן קנח.
72 ראו אצל קידון, עמ' 664.

לבסוף נעיר ששיטת הרמב"ם שהארגזאן הוא הלכה מופיעה רק בפירושו למשנה,⁷³ שנכתב בעצירותו, בעוד שבספרו ההלכתי שנכתב כעשור שנים לאחר מכן הוא לא הזכיר זאת, אלא רק באופן כללי "הצמר הצבע אדום".⁷⁴ קשה להסיק מכך האם הוא חזר בו?⁷⁵ או שמא המשיך להעדיף את הלכה לזיהוי הקולע לארגזאן האדום, שהיה במקדש. לדעתנו, ניתן לפתור שאלה זו מתוך דיוק בפירוש אחד הגאונים, על המאמר "בטוה ורד כנגד פניה" (כתובות עב ע"ב):

ופירשו צמר אדום הצבע בלכה (צ"ל לכה) ובכיוצא בו. כי הגון האדום קורין אותו ורד בלשון ארמי, צמר אדום קורין אותו ורדא. וזה האשה אם טוהה ורד בשוק שהוא צמר אדום כדי להראות פניה כנגדו שנפול זהריון על פניה הרי זה עוות מצח ופריצות.⁷⁶

מקור זה למדים שצבע הלכה הגדיר במדויק בתקופת הגאונים מהו "צמר אדום" המוגדר כארגזאן. הרמב"ם אפוא בפירוש המשנה הביא רק את הדוגמה המשובחת בימיו לקבלת צבע אדום, כחלופה המועדפת ביותר לפורפורה. לעומת זאת, במשנה תורה פסק להלכה שניתן למעשה לקבל גוון של צמר אדום בגוון ארגזאן בכל סמן צביעה (על פי דיוק מדברי הגאונים הנ"ל "וכיוצא בו").⁷⁷ בכל מקרה יש להדגיש שהצבע שמתקבל מהלכה אכן תואם לגוון האדום-בורדו של הארגזאן.

השגת הראב"ד ודחיתתה

כאמור, הרמב"ם סבר ש"ארגזאן הוא צמר הצבע אדום".⁷⁸ רבי אברהם בן דוד מופש'אג'רה (1120 – 1197) בהשגותיו על הרמב"ם חלק עליו לחלוטין: לדבריו

73 משנה כלאים ט. א.
74 הלכות כלי המקדש ח. ג.
75 בסוף פירושו של הרמב"ם למשנה הוא התעל שיש הלכות שהוא כתב אותן בעת סמעותו בדרכים, שהפלטן בים בעצרו טורח במדעים אחרים: "ולא תיארתי את המצב אלא כדי להסביר התצלולו במה שעלה לזרואת למבקר שירקוק ב".
76 הרמב"ם, השגות הגאונים, סימן רנח, הערת המחבר עמ' 364.
77 כבר חז"ל לא דאו בעין יפה את הלכה כ"ארגזאן" שהוא נקרא בתקופת הגויים (ספרי דברים, פסוקא מא), וראו את הסיפור בבבלי, ברכות כ ע"א. בעניין בנה ה"כמלוא" האדום (ע"פ הערך, ערך כרבל), ועל סיוע זה פסק הרמב"ם שאין ראוי להמסיר תכמים ללבוש בניו זה וארגזאן, הם בנידים הצבעים באדום, כמו לכה וכיוצא בו (הלכות דעות טו).
78 הלכות כלי המקדש ח. ג.

הארגמן אינו רק צמר ולא רק צבע אחר מוגדר, ובלשונו: "א"א לי נראה ארגמן ארוג משני מינין או משלשה צבעין על כן נקרא ארגמן".⁷⁹ כלומר לדעתו השם 'ארגמן' הוא לשון נטריריקון: ארג-מן (שני מינים) או שהאות ג' במילה ארגמן רומזת למספר שלוש, דהיינו אריג של ג' חוטים מצבעים שונים. הראב"ד אינו מציין מהם החומרים שמהם יהיו שני מיני חוטי האריג או מהם שלושת הצבעים שבהם צבועים, ואפשר שלשיטתו אין בכך שום התנייה הלכתית, והכול כשר לאריג הארגמן. מדובר בדעת יחיד שמקורה והגינה לא ברור, ורק בקבלה נמצא לדעת הראב"ד תמיכה.⁸⁰

כמה מנושאי כליו החשובים של הרמב"ם הביעו דברי ביקורת חריפים, ובראשם הרב יוסף קורקוס (מאה שש-עשרה), ולהלן נביא חלק מדבריו:

וכל המינין הנזכרים במשנה מין צבע הם, ואיך יהיה זה ארוג ממינים, ולפי לא היה לו לקרות ארגמן אלא לארוג, והרי המשנה (כ"מ ע"א) אמרה לשונות של ארגמן. והדברים מוכיחים שהוא צבע שצובעין בו והוא הנקרא לאכא וכן ביאר רבנו סוף מסכת כלאים (רפ"ט). וכן כתב רש"י גם בפירוש החומש (ר"פ תרומה). וכן כתב הראב"ע שהוא כדמות אדום ודברי הימים (ב, ב) ארוגן ובערבי ארגואן.

ולא ידעתי לפירוש הר"א למה לא ביאר הכתוב שלושה מיני צבעונין אלו מה הם ולמה לא יקפיד בהם כמו בשאר ומה חשיבות וטעם יש לארוג ג' צבעים יחד. ולא מצאתי מי שיסבור כן, רק כולם מסכימין לדעת רבנו, וכל הלשונות מסכימין לזה.⁸¹

גם הרב יוסף קארו, כתב שדעתו של הראב"ד לא התקבלה: "והמפרשים פירשו דברי רבינו (הרמב"ם)".⁸² בעקבותיהם העיר הרב יהודה רוזאניס (1657 - 1727):

79 ראב"ד להלכות כלי המקדש ת, יג.
80 דא זר, לפשת תרומה, רלג; וארגמן, דא נופיא דכלילא כל גונא מרדא, כלומר הארגמן כולל בטעמו את כל הצבעים ביחד. סיכום המקורות על זיוני הארגמן במקורות הקבלה, ראו הרב עמנואל חי ריקן, מעשה חושב על מלאכת המשכן, פרספטיבל תרמ"ד, דף ד ע"א; הרב א. אלבום, תורת הבית, ג. ירושלים תשנ"ג, עמ' קז - קי.
81 מהר"י קורקוס להלכות כלי המקדש ת, יג.
82 ספר משנה להלכות כלי המקדש ת, יג.

ומ"ש הראב"ד ארגמן ארוג מב' מינין לא ידעתי פירוש. גם מ"ש או מג' צבעין לא ידעתי כונתו, למה במינים כתב כ' מינים ובצבעים כתב שלשה צבעין?⁸³

סיכום

רב סעדיה גאון תרגם את הארגמן לערבית בשם "ארג'ואן". במילונאות הסורית והערבית הקדומה המקשרת בין הפרשנות שנכתבה בתקופות הקלאסיות לימי הביניים מכואר שמדובר בצבע ה"פופיר", הוא ה- *gawraq* היווני, שמו של חלון הארגמן שממנו הפיקו בתקופת חז"ל את צבע הארגמן המלכותי. אולם מחיבורים אלה גם עולה, שעם היעלמותה של תעשייה זו מחופי לבנון וארץ ישראל בראשית התקופה הערבית השתכחה ההוראה הראשונה וה"ארג'ואן" היה כינוי לצבע אדום. מעניינים הם פירושי של הרמב"ם. כפהמ"ש (כלאים ט א) כתב שהוא ה"לך". הכוונה לכנימת הלפה (*Laccifer lacca*), חרק טפיל קטן הגדל בהמוניו על עצים שונים בדרום מזרח אסיה.

הכנימות מופרשות חומר דמוי שרף ממנו מפיקים צבע אדום. סממן זה היווה חלופה זולה לארגמן מהחלזון ויובא למוזח הקרוב כימי הביניים כפי שעולה בתעודות המסחר מהגניזה הקהירית. במסגרת מחקר שערכנו הצלחנו להפיק צבע אדום בודדו מהפרשת הכנימות שהובאו מהודו.

הזיהוי של הרמב"ם הוא כנראה על פי הבנת הירושלמי שמוצא צבע הארגמן כימי חז"ל היה מן החי (ירושלמי, כלאים ט, א, לב ע"א), ואולם אין כאן התניה מחייבת (כמו תכלת מן החלזון)

ולמעשה ניתן לצבוע ארגמן בכל סממן אדום איכותי והלכה רק מכטאת דוגמה מציאותית לכך.

83 משנה למלך להלכות כלי המקדש ת, יג.

לכן אפוא הרמב"ם במשנה תורה פסק ש"האוגמן הוא הצמר הצבוע אדום" (כלי המקדש ה, יג), כלומר הוא מגדיר את הגוון סממן הצביעה ולא את מקורו.

